

GALENISME I MEDICAMENTS EN ELS SERMONS DE SANT VICENT FERRER¹

GALENISM AND MEDICINES IN THE SERMONS BY SAINT VINCENT FERRER

Carmel Ferragud Domingo^{a} y Ricardo M. Olmos de León^b*

Fechas de recepción y aceptación: 25 de febrero de 2021 y 3 de marzo de 2021

Resum: Les fonts que inspiraren els sermons de sant Vicent Ferrer han estat objecte de nombrosos estudis. No ha estat tan freqüent, però, que s’hi hagen dedicat investigacions sobre l’ús que el predicador valencià va fer de la ciència i de la medicina per tal d’explicar al seu auditori els continguts propis de la teologia. Els sermons vicentins es troben ben atapeïts d’elements relacionats amb la salut i la malaltia, les teràpies i els seus practicants. En particular, el galenisme, com a sistema mèdic imperant, apareix reflectit d’una manera molt precisa. En aquest cas, ens centrarem en els medicaments com a recurs homilètic, com a teràpia molt comuna i, per tant, ben comprensible pels oients. Aquesta

^a Institut Interuniversitari López Piñero. Universitat de València.

* Correspondència: Universitat de València. Institut Interuniversitari López Piñero. Plaça Cisneros, 4. 46003 València. Espanya.

E-mail: carmel.ferragud@uv.es

^b Investigador independent.

¹ Aquest treball s’emmarca dins el projecte “Narpan II: Ciencia vernácula en el Occidente mediterráneo medieval y moderno (VerMed)” MICIU-AEI/FEDER PGC2018-095417-B-C64, del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades - Agencia Estatal de Investigación / Fondo Europeo de Desarrollo Regional. Volem agrair a Lluís Cifuentes i Carles Vela els seus consells.

aproximació ens permetrà no només entendre millor els recursos del predicador, sinó també obtenir un major coneixement de la percepció que els homes i les dones tenien d'aquests remeis terapèutics, la seua acceptació i el seu rebuig.

Paraules clau: predicació, sermons, medicaments, galenisme, sant Vicent Ferrer.

Abstract: The sources inspiring the sermons of Saint Vincent Ferrer have been investigated in many studies. Yet, research on how the Valencian preacher used science and medicine to explain to his audience the contents of theology have scarcely been published. The sermons of Saint Vincent Ferrer are filled with aspects related to health and disease, therapies and their practitioners. Galenism appears constantly, being the leading medical system during that time. In this case we will focus on drugs as a homiletic resource, as a widespread therapy and, therefore, a comprehensible aspect for the audience. This approach will lead us, not only to further understand the resources of the preacher, but also to widen our knowledge on the perception that men and women had of these therapeutic remedies, their acceptance and their refusal.

Keywords: preaching, sermons, medicines, galenism, Saint Vincent Ferrer.

1. INTRODUCCIÓ

Durant la segona meitat del segle XIII, la medicina va experimentar un creixent paper com a instrument per convèncer els creients que el control eclesiàstic sobre els seus cossos descansava sobre bases científiques; la teologia es medicalitzà i, alhora, la medicina es teologitzà (Ziegler, 1995; Ziegler, 1998, pp. 165-169, 170-175; Ziegler, 1999, p. 210). Diversos teòlegs i predicadors, franciscans i dominics, van utilitzar en abundància en els seus sermons nombroses analogies morals, basades en la medicina, sofisticats exemples mèdics, i van citar autors de reconegut prestigi en la filosofia natural i la medicina. Aquesta aproximació de la teologia a la medicina va ser possible per la profunda transformació que havien experimentat els coneixements mèdics arran de l'allau de traduccions produïdes en aquella època. Aquell corpus entrà a formar part dels textos que s'estudiaven en les universitats, i que foren la base per a una renovada pràctica mèdica i l'encimbellament del seu practicant.

Efectivament, en temps de fra Vicent Ferrer la societat europea occidental havia experimentat una profunda medicalització, relacionada amb l'alta consideració que es va tenir del galenisme mèdic i dels seus artífexs, que havien assolit per aquell temps un extraordinari prestigi social (Ferragud, 2005; Mc-Vaugh, 1993; Siraisi, 1989). Un potent sistema de coneixements mèdics i una xarxa de practicants (físics, cirurgians, barbers i apotecaris) s'estenia ara no tan sols per atendre quotidianament les malalties, sinó també per millorar les condicions de les ciutats i aconsellar els seus governants en molts diversos assumptes. Juntament amb ells, el mercat assistencial, plural, es veia nodrit per una variada gamma de curanderos, endevins, conjuradors, empírics, homes i dones de les tres religions del llibre, que convivien en diverses parts d'Europa, i, particularment, a València.

Fra Vicent va utilitzar aquest context social, científic i mèdic, que va diluir en els seus sermons, per fer així entenedores algunes de les complexes qüestions teològiques que intentava explicar a un públic divers (clergues, nobles, burgesos, artesans i camperols). Així, va utilitzar amb gran freqüència temes com el dolor, la mort, la malaltia i els més diversos remeis que s'hi aplicaven, tant si eren acceptables, com seria el cas dels practicants versats en l'humoralisme galenista, com aquells altres sospitosos de vincular-se al diable i al pecat (Ferragud, 2018b).

En la medicina, com en molts altres àmbits, el nostre predicador es va debatre entre la matèria doctrinal i l'experiència quotidiana de l'oient. Ara bé, que les alambinades disquisicions intel·lectuals dels tractats estigueren allunyades de les capacitats de la major part de l'auditori d'entendre-les, va conduir sant Vicent Ferrer a decantar-se per recursos retòrics que evocaven situacions que partien de l'experiència concreta dels fidels i que descrivien costums, maneres de fer o de parlar, que al·ludien a nombrosos aspectes de la vida quotidiana. El dominicà no feia sinó seguir també els consells de les *artes predicandi*, com feien també els altres predicadors (Morenzoni, 1989, pp. 271-272).

En aquest sentit, una anàlisi detallada dels continguts sobre la salut i la medicina que apareixen als sermons vicentins no solament ens ajuda a conèixer millor les tècniques homilètiques i apreciar l'àmplia gamma de recursos de què podia presumir el predicador, sinó també ens mostra una imatge quotidiana de l'acte mèdic, que és quasi impossible de trobar en altres fonts. En concret,

volem ací fer una aproximació a la realitat del medicament, els seus usos i la percepció, d'acceptació o de rebuig, que en tenien els homes i les dones dels temps medievals.

2. LA MALALTIA I EL MEDICAMENT EN EL SERMÓ VICENTÍ

La doctrina humoral, base del galenisme, que explicava la salut i la malaltia, està pràcticament absent dels sermons de fra Vicent. Si bé el dominic es va moure amb una certa ambigüïtat sobre la relació entre el pecat i la malaltia, pròpia de teòlegs, sermonadors i metges, cert és que va tendir a vincular de forma molt estreta ambdós conceptes. La renovació espiritual que promulgava passava en bona mesura per l'acceptació del patiment, la malaltia i la mort, la pròpia i la dels altres. Pretenia domesticar la mentalitat rebel del creient, remisa a les propostes de la fe, que sostenia que aquestes proves que enviava Déu s'havien de suportar per redimir el pecat i assolir la gràcia. L'accent es va posar permanentment en la dualitat entre la salut del cos i la de l'ànima, com a realitats inseparables; el predicador era el metge de l'ànima i sense la salut d'aquesta era impensable aconseguir la del cos (Ferragud, 2018b, pp. 3-5).

Jesucrist, el fill encarnat de Déu en Maria, és la medicina que el Totpoderós va enviar per a bé dels homes, de la mateixa manera que un bon metge ordena medicines per a guarir les nafres.² Ara bé, la superioritat de la capacitat guaridora del nostre Senyor sobre els coneixements dels filòsofs i dels metges es posa en evidència en el Nou Testament. Ferrer s'encarregarà de remarcar el poder guaridor que tenia, fins i tot, el tacte de la vestimenta de Jesucrist. Res hi ha per damunt d'aquesta força. Les virtuts guaridores del nom de Jesús són extraordinàries i sobrepassen el poder sanador de les herbes i dels medicaments, ja que ha estat el creador qui els ha atribuït les seues virtuts. Per tant, el recurs a Déu és essencial, si hom vol recuperar-se de les seues malalties. Però, com es pot accedir a la força guaridora de Déu? No hi ha altres opcions

²“Et est bona ratio istius provesiones Dei, qui fecit et adibuit ordinationem istam, nam ordinavit medicinam contra llagas, quas sciebat certissime venturas per peccatum ade et aliorum; et fecit ut bonus medicus sapiens, qui ordinat suas medicinas contra llagas” (Gimeno i Mandingorra, 2002, p. 514).

que la confiança plena, l'ús de l'oració, la celebració dels sagraments i l'ús dels símbols apropiats en la forma correcta.

És per això que Vicent Ferrer insisteix en la conveniència d'utilitzar el senyal de la creu, que s'havia d'aplicar amb suavitat sobre la ferida, de la mateixa manera que un bàlsam o l'oli d'oliva, amb propietats medicinals, i dir el nom de Jesús devotament, pensant en la seua passió, quan hom es troba afligit per nafres o dolors en els queixals o els ulls. Així havia estat proclamat des de l'Antic Testament. A més a més, afegia que aquestes mateixes fórmules valien per guarir els animals, i recomanava a jueus i sarraïns que ho provaren³:

E encara havem empastre de universal curació. Bona gent: nostre senyor Jesuchrist, per virtut de la creu no solament nos ha volgut dar cura en la ànima, mas encara al cors. Ell sap quantes malalties havem, e ha'ns donat empastre: la creu. E has-ne un miracle. Antigament legim (Numeri, ca^o XXI°) que los fills d'Israel, eixint de Egipte, havien a passar per hun desert en lo qual havie serpents gitats fochs (vide textum). E veus com la creu fo medicina de aquell verí e de totes malalties... Més vos diré: que a les bèsties aprofite tal empastre: *Homines et jumenta salvabis*, [*Domine*] (David, psalm [35]). E axí jaquiú adevins o fetillers. Diu aquell doctor Rabanus: "O bona et sancta crux, tu remedium egrotantium (Schib, 1975, p. 303).

La barreja dels elements de guarició espiritual (la creu) comparats amb els medicaments (empastre) es mostra en aquest sermó com l'exemple clar del que serà una constant en molts altres. Partint, això sí, de la superioritat del poder guaridor diví, sant Vicent Ferrer posarà en valor la figura del metge galenista amb formació universitària, i subratllarà la conveniència d'acudir-hi, com

³"Et ita, bona gent, ponatis devocionem vestram in hoc nomine Iesus in quo est tota nostra salvació, non solum per significatum, sed etiam per Scripturam figuratum, et maiorem virtutem habet quam aliqua res mundi, nam omnes virtutes erbarum et medicinarum sunt in hoc hodie Iesus. Et ideo, si habetis llagam vel dolorem in dentibus vel oculis, cum signo crucis suaviter et devote dicatis 'Iesus' cogitando in passione Christi, nam inpastrum non prodest nisi ponatur suaviter et calidus etc. Et hec virtus tanta est istius nominis Iesus, quod prodest etiam bestis,... Et ideo, in infirmitatibus vestris et tribulacionibus non accedatis ad divinos, etc. Et ideo, bona gent, non oporteret quod veneretis ad me quia si devote facitis super infirmitate crucem cum nomine Iesus..." (Gimeno i Mandingorra, 2002, p. 677). Una idea semblant de nou apareix al mateix sermonari (Ibidem, p. 788).

també l'afany que solen posar els malalts a cercar el més adient (Ferragud, 2018b, pp. 6-8).

No tenim notícies sobre les visites que el sant valencià poguera fer al metge. En realitat, el nostre predicador portava un estil de vida que, d'alguna manera, l'obligaria a rebre atenció, per la duresa de les condicions del trajecte i l'estil de vida, però també per la seua avançada edat, quan es llançà a predicar incansablement. Amb tot, tenim poques notícies de les seues malalties. Tanmateix, ell i els seus seguidors bregaven amb la seua salut, que posaven a prova a força de càstigs corporals i privacions. Vicent Ferrer va estimular pràctiques penitencials rigoroses: la deixuplina, el dejuni i la vigília. Especialment, es va fer famós per ser fervent partidari i practicant de la primera. Tot i que voluntària, la pràctica de l'autoflagel·lació entre la companyia que viatjava amb ell es convertí en un element essencial de la *performance* destinada a commoure la feligresia que s'acostava a presenciar l'arribada de l'insigne predicador i escoltar els seus sermons (Ferragud, 2014, p. 31).

Quan, la Quaresma de 1413, sant Vicent va arribar a València amb uns quaranta seguidors, el consell municipal ordenà que es tingueren en compte totes les atencions que necessitava la companyia i, en particular, les medicines “que a tots qualsevols malalts, axí hòmens com dones, de la companyia del dit mestre Vicent, sien ministrades per lo specier o apothecari de la ciutat, e de la pecúnia comuna d'aquelles”. El 10 de juny de 1413, l'especier Ramon Comes cobrà certa quantitat per diversos conceptes, i entre ells: “medicines preses per previsió del consell per als malalts de la companyia del molt reverent e honorable mestre Vicent Ferrer” (Sanchis Sivera, 1927, pp. XIX-XX). No s'ha de dubtar que tant el predicador com els seus seguidors acudiren a metges, físics i cirurgians, barbers i apotecaris. A la naturalesa dels medicaments i el consum es donarà una important consideració, dins el conjunt dels remeis terapèutics habituals.

Partint, doncs, d'aquesta acceptació i ús de la medicina científica, fonamentada en el galenisme, en diversos sermonaris i sermons predicats es poden trobar llistes d'accions convencionals, des de les operacions per arribar a un diagnòstic (observar el rostre, prendre el pols o examinar l'orina) com la terapèutica (dieta, medicaments i cirurgia) (Ferragud, 2018b, pp. 6-7). Prenem com un exemple molt genuí de la similitud entre la medicina galenista i la manera de guarir l'ànima, un dels sermons predicats a València la Quaresma

de 1413 (Schib, 1977, pp. 115-120), en què el dominicà ens va posar al corrent d'algunes modalitats d'intervenció, a les quals podia acudir el metge per guarir els malalts: “Ara, yo he cerquat en philosophia e en teologia quantes maneres té per guarir lo malalt, e é'n trobat deu, e són aquestes: suor, vòmit, dieta, untament, sagnia, cauteri, cristiri (clister o lavativa), dormir, exercici, purga”. En va descartar d'altres, com ara els banys o els massatges, també molt comuns en aquell temps, per bé que, sovint, sota sospita per conductes poc decoroses que s'hi produïen. Però és clar que, al capdavant, els interessos teològics eren els que feien triar les opcions del predicador.

El sermó en qüestió comença fent al·lusió al passatge evangèlic en què a Jesús li posaren al davant un malalt hidròpic perquè el guarís en dissabte. Tot plegat, era un estratagema més dels fariseus per poder-lo enxampar fent cas omís de la llei hebraica. Però Jesucrist, el bon metge, no podia renunciar a l'ajuda d'aquell necessitat. En el sermó es fa una vinculació explícita entre el pecat i la malaltia, citant, fins i tot, un psalm del rei David. Heus ací que Jesucrist vol guarir l'ànima per guarir a la vegada el cos. L'ocasió que li brindava al predicador l'actuació del metge per explicar amb una clara similitud per quines vies nostre Senyor guaria l'ànima dels pecadors, era del tot evident. Tot seguint aquest sermó podem explorar alguns dels punts bàsics de la terapèutica galenista, ben coneguts i emprats en la societat baixmedieval.

Cal tenir present el funcionament del cos dins la doctrina humoralista sobre la qual es fonamentava la medicina galenista medieval, per tal de poder entendre els remeis als quals es refereix el predicador, i els mecanismes que tenien els metges per mantenir-los en equilibri i aconseguir la salut, com recuperar-la quan esdevenia la malaltia (Nutton, 1994, pp. 281-291). Aquests remeis no eren altres que el maneig dels sis aspectes no naturals que afectaven les persones en la seua vida quotidiana: l'ambient i l'aire, el menjar i el beure, l'exercici i el descans –i, unit a aquest, els banys i la neteja del cos–, el son i la vigília, la repleció i el buidat, i les passions o accidents de l'ànima. L'acció del metge consistia a vetlar per una adequació de la vida del pacient. Un gènere mèdic, els regiments de sanitat, va estar precisament destinat a garantir la salut individual i col·lectiva a través dels consells sobre com havia de governar-se la vida de les persones (Carré, 2017, pp. 34-43). El mateix Ferrer escriuria un tractat sobre la vida espiritual que, en bona mesura, estaria inspirat en aquests principis (Robles, 1996, pp. 312-323).

Amb la llibertat que el caracteritzava, sant Vicent va jugar amb aquests elements típics de la doctrina galenista, sense seguir l'ordre habitual dels llibres de medicina. Dels deu remeis que cita, tres casen amb tres elements no naturals: el son, l'exercici, la dieta, i sis accions que tenen a veure amb una altra, l'evacuació, a través de mecanismes diversos: suor i vòmit (mecànics), sagnia i cauteri (quirúrgics) i clister i porga (farmacològics). Queda, finalment, l'esment als untaments.

Cada "consell" mèdic pretén emmirallar-se amb un d'espiritual. L'exercici, per exemple, li serveix per dir que si no es fan obres de penitència el cos es rovella, com el ferro que no s'usa. Amb el recurs a la dieta les coses es compliquen bastant. El canvi de dieta era el primer i més habitual dels remeis manejats pels metges. La complexitat que tenia aquest element anava molt més enllà dels anteriors, i també li donava més marge per a crear metàfores i símils. De fet, Ferrer hi recorreria bastant en els seus sermons. En aquest cas concret, va fer esment al consum de l'ordiat en malalts amb febre i a la renúncia a la fruita i a la carn de bou. L'ordiat era un preparat d'aigua d'ordi que es barrejava amb algun producte que l'endolcia, com ara llet d'ametles, i que sovint era administrat als malalts. La seua naturalesa freda el convertia en un aliment especialment indicat per a les febres. La fruita, per la seua banda, mai va ser ben considerada pels metges, i el seu consum sempre havia d'estar subjecte a prescripcions puntuals. Malgrat el delit i el gust pel seu consum, tant entre els monarques com entre els seus súbdits més humils, els físics consideraven que exercien un mal efecte sobre la salut.

Sobre el consum de la carn i en quins moments podia ser inadequada, també es va parar molta atenció (Ferragud, 2014, pp. 37-39). En qualsevol cas, tothom tenia per cert que quan hom emmalaltia la primera cosa que anava a canviar en la seua normalitat era l'alimentació, un trastorn, perquè això significava fer créixer les despeses en menjar que no els eren habituals.

Però la major atenció se centrarà, com hem dit, en els remeis evacuants. En el cos humà tenien lloc tres digestions: a l'estómac, al fetge i als membres, on la sang es transformava en substància, que generaven diversos residus expulsats de manera natural per l'organisme. Tanmateix, quan apareixien productes nocius, com a resultat del desequilibri dels humors o de les coccions produïdes en les tres digestions, el metge havia d'intervenir amb diferents tècniques. Aquestes es desenvolupaven d'acord amb uns criteris, que menaven de les

teràpies més còmodes i senzilles a les més agressives (Garcia Ballester, 1988, pp. 14-18). Totes elles es trobaven presents en el sermó vicentí.

Ferrer va començar per assenyalar dos remeis casolans, que tothom havia de conèixer: provocar la sudoració abrigant el malalt (tot i que al sermó l'ordena el metge), i causar el vòmit posant-se els dits a la gola. L'ús del cauteri i la flebotomia eren els remeis més agressius, més dolorosos i incòmodes per als pacients. Cal dir, amb tot, que la sagnia terapèutica fou el procediment curatiu més habitual en el galenisme, indicat per a multitud de malalties. Consistia en l'extracció de sang de manera controlada, en el moment més adequat, però atenent a quina vena calia seccionar i durant quant de temps. Eren operacions rutinàries executades per un grup molt nombrós de barbers, que habitaven viles i ciutats, i pels cirurgians. Ferrer mostra en el seu text el desgrat ("són alguns que n'han terror") d'alguns pacients quan havien de rebre aquest tractament. A més, el predicador feia esment també a la funció preventiva (reis i senyors, com també membres d'ordres religiosos se sagnaven periòdicament per eliminar sang sobrant) i terapèutica d'aquesta (eliminar la sang podrida). Després feia esment a l'ús dels cauteris, "hun ferre cremant, que fot fa 'xii, xii'", en particular per l'ús en fistules. De nou, Ferrer recorda el turment que suposava rebre una teràpia com aquesta. I, finalment, el predicador va recórrer a un parell de remeis evacuatius de caire farmacològic, el clister i la porga, als quals dedicarem atenció detinguda.

Per acabar, cal reparar que el predicador es va referir als unguents, uns medicaments amb propòsit i aplicació ben diferent, i contrastada amb els evacuants esmentats. En aquest mateix punt introduí la figura de l'apotecari, l'artesà que es dedicava a la preparació dels medicaments, per parlar de l'elaboració dels confits "de suavitat" que precedirien el consum de la "medicina de sanitat", aspecte sobre el qual tornarem. Aquesta qüestió li serveix per a introduir un matís respecte a la diferència que existeix entre un confit i un medicament, o el que és el mateix, entre un aliment i un medicament (Ferragud, 2014, pp. 37-39). També caldria reparar que en aquest punt fra Vicent dota de certa autonomia l'apotecari, com sabem que ocorria sovint, en la prescripció de medicaments, sense fer al·lusió al metge, que era a qui realment pertocava receptar.

Amb tot aquest recorregut terapèutic, sant Vicent insistirà en diverses ocasions que "una medicina no val a totes malalties", com no es pot salvar sempre una ànima per moltes misses que es vulguen dir. El predicador posa l'exemple

del metge castellà que tot ho volia guarir posant una ceba, tant era si l'afecció estava al taló o a l'ull. Lògicament, tal personatge és escarnit (Schib, 1977, p. 40). El pecador ha d'entendre que ha de deixar la cura de la salut espiritual al guia, que li dirà el remei adequat, com ho farà el bon metge. Ferrer sabia que el seu auditori comprendria de seguida les dificultats que comportava assumir la penitència, quan ho comparara amb els tractaments mèdics als quals estaven acostumats.

3. LES SENSACIONS DEL MALALT I EL PECADOR

Quan fra Vicent va utilitzar el recurs a diversos medicaments era ben conscient de la familiaritat que el seu auditori tenia. L'aplicació dels tractaments farmacològics es podia donar en contextos molt diversos, on es materialitzava la pràctica mèdica. En el cas dels sermons vicentins tot fa pensar que el predicador té en ment l'espai terapèutic més habitual: la intimitat de la llar. Només hem trobat una excepció: els exèrcits durant les campanyes militars. Des dels temps de Jaume I els practicants de la medicina acompanyaven l'exèrcit, molt en particular els cirurgians i també els apotecaris que hi subministraven medicaments. Però a mesura que va passar el temps n'hi hagué una organització prèvia, cada vegada més àmplia i sofisticada que comportava el reclutament d'un contingent de practicants de la medicina (Cifuentes i García Ballester, 1990; Cifuentes, 2011). Ferrer va mostrar interès i coneixement sobre les conteses bèl·liques, i narra vívidament escenes de combat (Soler, 2019, p. 411). En un sermó utilitza la imatge de les atzembles carregades de materials de suport per a la host, que també transporten medicaments, que compara amb tot el clergat, metges d'ànimes:

La setena cosa per a la batalla són reques o adzembles que porten armadures, e vitualla, e medecines: aquests són los qui han cura de ànimes, prelats, rectós, vicaris e altres havent cura de ànimes; perquè si has peccat, ha's trencat la armadura, o trencat lo dejuni, dar-li ha més armes. Si és naffrat en peccat de supèrbia, dar-li ha estopada de humilitat; si de luxúria, lavar-la ab vi e metra y oli, penitència e almoynes; e si és flach algú, dar-li ha menjar aquella hòstia sagrada... Vosaltres, curats de ànimes, que sots adzemblés pexeu lo poble de Déu (Sanchis Sivera, 1927, p. 134).

Una forma d'administrar un medicament ben popular, i ben íntima, era el clister⁴ o lavativa, procediment pel qual s'introdueixen líquids al recte i al còlon a través de l'anús, més conegut en l'actualitat com ènema. Segons Ferrer, aquesta és "la medicina que pus tost guareix". Amb això feia referència a la reacció ràpida que provoca en l'organisme el seu ús (Schib, 1977, p. 119). L'aplicació d'ènemes és coneguda des de l'antiguitat i va continuar gaudint de gran consideració durant segles, fins travessar tota l'època moderna. Durant l'Edat Mitjana assolí una gran consideració com a remei, i els metges, físics i cirurgians la prescrivien amb diverses intencions, però fonamentalment evacuativa. Els grans autors, com Henri de Mondeville o Guiu de Chaulhac, la recomanaven i usaven sovint amb els seus clients, especialment els monarques, de vegades amb una persistència increïble (Friedenwald i Morrison, 1940, pp. 79-81). També tenia usos veterinaris i hi era freqüent l'aplicació en animals com gossos, cavalls i, fins i tot, lleons (Vela i Aulesa, 2003, p. 392 *ad indicem*).

Avicenna havia recomanat l'ènema com un agent excel·lent per desfer-se de les superfluïtats del tracte intestinal, a més d'alleujar els dolors als ronyons i la bufeta i per tractar les afeccions inflamatòries d'aquests òrgans, també per fer d'analgèsic i extraure superfluïtats dels òrgans vitals de les parts superiors del cos (Friedenwald i Morrison, 1940, p. 74). El metge persa descrivia els diversos tipus de clisters, els materials dels quals havien d'estar composts, i el moment en què s'havia d'aplicar el tractament, particularment en ancians⁵.

L'ús d'ènemes era habitual entre individus de totes les consideracions socials. Eren administrats de dues maneres: a través d'una xeringa ja descrita per Albucasis, o bé amb l'instrument, que en el territori de la Corona d'Aragó es conegué com "mànega" o "manegueta", una mena de bossa o embut connectat a un tub rígid. En tenim una descripció acurada d'aquest aparell en una llista de medicaments que el noble valencià Jofre de Tous devia al seu apotecari Macià Martí: "una mànega de cuyro de ca nova ab lo canó d'argent, la qual tengués

⁴ És sorprenent la gran varietat de formes que adopta la paraula "clister" en la documentació, símptoma inequívoc del seu maneig freqüentíssim. En un llibre de comptes de Francesc ses Canes, apotecari barceloní, que en serví una bona quantitat als seus clients, apareix recollit amb més d'una dotzena de variants (Vela, 2003, p. 379).

⁵ Un exemple per al seu ús en ancians en l'àmbit valencià a ARV, Governació, Litium, vol. 2444, mà. 12, f. 35 r-v (4-9-1431).

a tota la malaltia del noble en Pere de Thous [el fill de Jofre] e tornaren-la'm tota apedaçada... que no podia pus servir” (Ferragud i Vela, 2018)⁶. Parem atenció a les informacions valuoses que aporta aquesta notícia. En primer lloc, l'objecte està compost d'una bossa elaborada amb pell de gos (utilitzar la pell dels gossos per a diferents instruments era freqüent) enganxat a un canó fabricat de plata. En segon, el fet que siga llogada fa pensar que en aquest cas es tractava d'una eina d'especial valor, compartida per molts pacients, i només indicada per a una casa d'aquesta categoria. I, en tercer lloc, l'estat inservible en què va quedar la mànega és indicatiu que el noble rebria una bona dosi de lavatives durant la seua convalescència. No obstant això, altres nobles podien tenir la mànega entre els seus propis béns. Així, a l'inventari de Pere Galceran de Cartellà, senyor dels castells de Falgons i Granollers de Rocacorba, en la vegueria de Besalú, de 1523, es troba “una mànegue de cuyre de crestiri” (Alòs-Moner, 1910, p. 163). L'objecte també apareix esmentat, aquesta vegada com a diminutiu, manegueta –pot ser susceptible de ser més feble i fabricat amb materials menys nobles–, a la llar camperola. Així ocorre a Alcoi en 1353, on un notari, en l'elaboració d'un inventari de béns arriba a recollir: “.I. manegueta de dar crestiri”⁷. Una petitesa que aquell home no es va resistir a registrar en la llista. Fet i fet, seria indicatiu que a les llars es posseïa com un instrument d'ús comú, fins i tot sense ser prescrit pels metges⁸. Jaume Roig blasmava al seu *Espill* contra les dones que aplicaven remeis mèdics sense consultar els metges, i l'ús del clister n'era un d'aquests, alleujador de martiris:

⁶ La referència es troba exactament a l'Arxiu del Regne de València, Justícia Civil, vol. 3746, mà 22, f. 3v (13-10-1447). Tenim notícia de la presència d'aquestes mànegues en inventaris d'apotecaris. Francesc Satorre, de Manresa, tenia tres “maneguetes de crestiri” i un “canó de crestiri d'argent” (Batlle i Costa, s. d., p. 11).

⁷ Arxiu Municipal d'Alcoi, Cort de Justícia, 1352-53, f. 43rv (febrer). Un notari barceloní tenia un paperet entre els folis d'un protocol on resava: “Primerament, per .I. clisteri - III sous”. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, notari Berenguer Escuder, *Sextum manuale* (29-10-1382/19-10-1383), f. 88r.

⁸ A les llars no és estrany que es puguin documentar petites “farmacioles” domèstiques on es conserven flascons amb aigües, herbes i productes senzills, a l'abast, que s'utilitzen per preparar remeis casolans (Bénézet, 1999, pp. 248-249).

Metge no y cal, | maten de fam | he dien ‘da’m’, | no y cal despendre. | Si voleu pendre | sols d’aygua-sal, | peucrist, orval, | ab hun diner | yo·l poré fer, | hun bon cristiri: | vostre martiri | no durarà, | prest passarà (Peirats, 2010, II, p. 169; Carré, 2014, p. 235).

Al sermó que abans hem comentat com a exemple de tractaments mèdics, Vicent Ferrer comparava la manegueta a la consciència, i el clister com a remei per als pecats. El dominicà advertia que el cristià ha de prendre aquest “cristiri”, que és una medicina “vergonyosa”, però necessària per obtenir el perdó (Schib, 1977, p. 119)⁹. Efectivament, la manera en què s’administrava aquest medicament, en particular la postura que havia d’adoptar el malalt, ho fa comprensible. Alguns manuscrits exhibeixen imatges que ens ho ajuden a entendre. Dues miniatures a sengles caplletres d’un manuscrit alemany del segle XV mostren una escena, en la qual s’està aplicant un clister a un pacient. En totes dues un metge ben abillat, que representa Galè assegut a la seua càtedra o de peu, ordena als adjunts –ben protegits per mandils– l’administració del clister a un pacient que, a quatre potes, rep la manegueta dalt d’un llit; pel darrere ha d’estar elevat, mentre que el cap roman inclinat cap avall, com ordenaven les instruccions dels manuals als apotecaris. En un cas, el clister s’aplica amb una mena d’embut connectat a un canó, per on s’està introduint el preparat que s’aboca des d’una ampolla, i en l’altra es tracta d’una gran bossa connectada al canó. És significatiu que el malalt estiga pràcticament cobert per un llençol o les seues robes, excepte pel darrere i per les cames, potser amagant-se d’aquesta vergonya de la qual parlava el predicador¹⁰.

Un altre remei medicamentós fou la porga. Ara bé, la porga no es pot donar si abans el cos no ha estat preparat. Sant Vicent Ferrer en fa al·lusió en diverses

⁹ La manera en la qual està reportat el sermó fa pensar en una possible errada. La idea és clara: el clister és un medicament ordenat per a diverses malalties, i la imatge serveix per a crear la similitud amb la penitència i els pecats. Per això, quan es diu “la manegueta és la tua consciència, e lo cristiri, que és ordenat de molts materials, són los peccats”, cal pensar que en realitat ha de voler dir que és ordenat per a moltes malalties, que són els pecats. Si no fóra així, no tindria sentit.

¹⁰ Es tracta d’un manuscrit del segle XV amb diverses obres de Galè. Sächsische Landesbibliothek (Dresden), Db 93, ff. 392v i 535v. (Mscr.Dresd.Db.93). <http://digital.slub-dresden.de/id337794197>

ocasions: “lo metge, pus que ha donat lo exarop, après done la purga” (Schib, 1977, pp. 119-120). Efectivament, tal com recomanava Guiu de Chaulhac a la seua *Chirurgia magna*, tot seguint Avicenna, calia preparar el ventre prèviament a rebre el medicament amb diferents tipus de xarops (McVaugh, 1996, 1, pp. 411-412). Encara més, sabem que en els obradors dels apotecaris les compres de xarops i porgues es feien a la vegada (Vela i Aulesa, 2003, pp. 97, 158, 289-290 i 296).

Convé que reparem que la via d'administració oral era la més habitual en els medicaments de l'Edat Mitjana, i el predicador sabia que el seu auditori hi estava amplament familiaritzat. Els xarops, coccio d'aigua amb mel o sucre, a la qual s'afegien substàncies medicinals, constituïen una de les formes farmacèutiques més freqüents. Constituïen un grup de medicaments força heterogeni, tant per la seua composició com per les indicacions terapèutiques, òptim també per a la fàcil conservació (Bénézet, 1999, pp. 552, 576-580). La seua consistència i composició el convertia en una beguda agradable. Deia fra Vicent en un altre sermó quaresmal:

La cinquena obra és al malalt exaropar, donar lo exarop, que és dolç... lo exerop se pren de matí e vespre, e ab certes cullerades, a demostrar que deuen ésser certes oracions a matí e a vespre; e lo exerop se mescla ab aygua calenta, aquell fa la obra... Axí les culleretes sien certes, he hajan aygua calda, ço és, làgrimes de contricció (Sanchis Sivera, 1927, p. 30).

L'administració del medicament, matí i nit, és comparada amb la importància de pregar amb la mateixa insistència, però també amb la barreja d'una acció adequada: la contricció, manifestada en les llàgrimes, de la mateixa manera que el xarop s'ha d'abocar en aigua calenta.

Tanmateix, després del consum d'una medicina agradable n'arribava una que no ho era tant: la porga. La contricció vol un acte penitencial, que no és agradable, però necessari:

La sisena obra és porgua: és restitució de torts. Si haveu molts humors, ço és, riqueses de mal just o de rapina, haveu pres res injustament dels vasalls, o ab demandes gracioses, o ab vexacions... la restitució és necessària... Dirà lo metge: “Preneu, preneu un poch de magrana agra”: e què és la magrana agra? la mort... (Sanchis Sivera, 1927, pp. 30-31).

De nou, el galenisme humoralista es fa present en manifestar que la porga actua per eliminar humors sobreabundants o corromputs. En aquest cas s'esmenta la magrana agra, desagradable, però encara resistible. Tanmateix, la porga era administrada sovint en forma de píndoles. El fet que restaren prolongadament en el tracte gastrointestinal les feia especialment indicades per a aquesta funció. Però si alguna cosa va interessar als metges, per damunt de tots els avantatges d'aquesta forma farmacèutica, fou la capacitat d'ocultar el mal gust i la mala olor del medicament (Bénézet, 1999, p. 596)¹¹. Així ho manifestava el pare Vicent: “per ço que no fasse fastí al pacient, lo metge cobre-la ab una neula blanca, e lo malalt rep-la, e axí ha sanitat” (Schib, 1977, p. 120). El mal sabor dels medicaments és un recurs que apareix en altres ocasions als sermons: “Déu fa axí com lo bon metge, que per sanitat done medicines amargues” (Schib, 1988, p. 36). I no tan sols fou cosa del nostre dominicà. Francesc Eiximenis va recórrer també al mateix símil:

quan lo camarlench corregex lo príncep, que ell pens que u faça axí com lo metge qui vol dar al malalt desmenjat pí·lulas amargoses per procurar-li fam e salut; per què, per tal que les pí·lulas no·l provoquen a vòmit, envolcha-les dins coses dolces, axí com dins un mugol d'ou o dins panses reversegades, per tal que la dolçor de la cosa ajustada a la pí·lula amargosa los tolga tota la amargor de la pí·lula (Wittlin, 1986-1987, II.2, pp. 145-146).

Eiximenis deixa entreveure que en ocasions ni les mateixes píndoles eren suportables, i calia ocultar-les dins alguna l·laminadura. Per això es comprén també que Ausiàs March se'n referisca en els seus versos fins a tres ocasions (Ferragud, 2020, p. 175).

En realitat, el mal gust de les medicines fou una preocupació rellevant dels metges. Gilles de Corbeil (metge actiu a mig camí entre els segles XII i XIII) manifestava que calia administrar-los en les millors condicions possibles, per garantir la seua màxima eficàcia. Calia, doncs, prendre el producte seguint les ordres oportunes, quant a la forma i el moment adequats. Però l'èxit terapèutic

¹¹ Bénézet ha insistit també en el fet que les píndoles s'aconsellaven per una millor posologia, en permetre una divisió de la massa medicamentosa en petites divisions esfèriques, anomenades “magdalions”, que eren dessecades posteriorment.

passava també per establir una relació de confiança amb el pacient i fer-li veure la importància de seguir el seu consell. Així s'aconseguia l'eficàcia, però també tenir satisfet el malalt. El metge francès aconsellava que calia evitar la por i el rebuig provocats pel fàstic; i per això recomanava l'administració del medicament en forma de píndoles (Ausécache, 2018, pp. 60-61).

Els apotecaris podien cobrir les píndoles de diverses maneres, com ara amb làmines d'or o plata, o també endurides amb cera. Tanmateix, sant Vicent Ferrer al·ludeix a un recobriment amb neula blanca. Evocar la sagrada hòstia sacramental en la comunió, a la qual estaven tan acostumats els fidels d'aquell temps, és inevitable. El dominic justifica l'ús de la forma en què el cristià pren el cos de Crist, per tal d'evitar l'angúnia de menjar un cos humà. El sermonari ho proposa: “propterea quia habet comedi caro Christi, et no provocet vomitum, Christus voluit coperire, sicut bonus medicus pilloram” (Gimeno i Mandingorra, 2002, 1, p. 159). I el sermó ho descriu amb nitidesa:

algunes medecines són, que los pacients avorrexen, axí com píndoles o altres, per rahó de la sabor o color; axí la sacratíssima hòstia, cuberta de aquella blanquor, és píndola medecinal, e és la carn gloriosa, preciosa de Jhesu Xrist. E per ço, que no·n do oy, o que no·u avorresques per la color de la carn, ne sabor: per ço la volch cobrir la medecina (Sanchis Sivera, 1927, p. 292).

Ferrer hi afegeix un altre motiu de rebuig: el color del producte. Fet i fet, el predicador sap que els sentits no acompanyen per prendre la decisió de seguir el consell mèdic i cal ennuvol·lar-los. I torna al seu interès, una altra vegada, de donar rellevància a la comunió, el més gran dels remeis, de valor universal:

E Jesuchrist fa axí com lo bon metge, que quan ha en sa cura alguna bona persona, hom o dona, que és delicat, per tal que guaresca, ordonar li ha una purga de pídol·les, que són comunament negres, e diu; “Veus ací, vós haveu a rebre açò”. “Oo, senyor no poria”. Donchs, què fa lo metge? Per tal que no li done fasti, cobre-les-li ab una òstia; e ell, quan la rep, veu la òstia, e no veu la negror, ne sent la sabor, e axí reb la purga, e après obra-li. Sus axí ha fet Jesuchrist. Oo, com és bon metge! Per tal que degú no se'n puga escusar de rebre'l, és cubert dins aquella blancor, car alguns ne haurien fasti de menjar carn de home; mas ell li ha donat bon remey (Sanchis Sivera, 1932, pp. 260-261).

N'hi ha altres medicaments que, per contra, evoquen suavitat i confort en el pacient. Aquest seria el cas dels unguents, d'ús també molt ampli i comú en temps medievals, que s'han d'aplicar amb calor i suavitat, atesa la seua essència greixosa (Bénézet, 1999, pp. 615-616). Es converteixen en un bon contrapunt a les "penitències" anteriors; i per això, el predicador els utilitza com a exemple. Són comparats amb la manera amb la qual el confessor amonesta en primera instància, o com el marit hauria de corregir l'esposa que no creu:

unguenti corporalis proponitur dupliciter, scilicet calidum et suaviter... Tu si vis apponere unguentum correccionis, calefacias igne caritatis, non cum superbia... Secundo, quod ponatur suaviter et dulciter, quia alias non haberet pacienciam. Deffectus uxoris non cum baculo, nec aspere, dicendo: "Va putana!", etc. Idem faciat uxor de viro, quoniam ipsum videbit letum (Robles, 1995, pp. 124-125).

Però, de vegades, l'ungüent no és suficient i, clou el sermonari, cal recórrer a un tractament més contundent, com la cirurgia: "Sed sicut aliqua vulnera, que unguento non possunt sanari, ideo scinduntur a barbitonsoribus, si eciam de peccatis et notoriis".

4. LA REINA DE LES MEDICINES: LA TRIAGA

La triaga fou, sens dubte, el medicament compost més popular i complex de la farmacopea medieval, si bé havia estat heretat dels temps antics i va romandre en ús fins al segle XIX (Watson, 1966). Es tractava d'un polifàrmac que, amb una composició variada, segons les tradicions locals i els antidotaris, podia contenir més de 80 ingredients. En realitat, el principi actiu present en major mesura era l'analgèsic de l'opi, i la major part de substàncies que l'acompanyaven, si exceptuem algunes com l'all, el pebre i l'escilla, que tenien efectes laxants, totes eren aromàtiques i hi participaven en proporcions molt reduïdes. Encara que concebut des d'un principi com un contraverí, es constituí com a remei universal per a moltes malalties del sistema nerviós, l'aparell digestiu, l'aparell respiratori, les vies genitals i urinàries, les malalties de la dona, els infants i els ancians, i també remei contra el verí provocat per la pesta (Karamanou i Androutsos, 2019, pp. 179-181; Nockels Fabbri, 2007, pp. 253-254).

En termes galenistes protegia d'humors perniciosos flegmàtics i malencònics, restablia la complexió adequada, confortava el cor i l'estómac, calmava el dolor i allargava la vida.

La triaga era un medicament de prestigi, al qual els apotecaris reservaven els seus millors envasos i ocupava un lloc d'honor en els prestatges. La major part dels obradors d'apotecaria de la Mediterrània occidental el posseïen, malgrat que les quantitats que pogueren conservar eren ben diverses. I cal ressenyar, finalment, que per evitar sospites, a moltes ciutats s'organitzava anualment una cerimònia, en la qual es fabricava públicament la triaga (Bénézet, 1999, pp. 675-678).

Aquesta importància substancial i prestigiosa de la triaga no lleva que, al voltant de la seua prescripció i administració, se suscitarren grans disputes. Així ocorregué amb el cercle mèdic de Montpeller en temps d'Arnau de Vilanova. Tant ell com el seu col·lega Bernard de Gordó redactaren els seus propis tractats, a propòsit de les virtuts de la triaga. Arnau es mostrà contrari a l'opinió d'Averrois, que seguint Avicenna i menyspreant l'opinió de Galè, manifestava que la triaga no s'havia de prendre quan algú estava bé de salut, ja que això podia ocasionar un greu perjudici. Arnau l'acusava d'haver fet una pèssima anàlisi de la triaga i de com actuava sobre l'organisme (McVaugh, 1972; Vilanova, 1985, pp. 58-71). A l'*Antidotari* atribuït al gran metge valencià s'evidencia un gran entusiasme vers les propietats del que es considerava *domina medicinarum*, per les variades i grans utilitats que tenia per al cos humà, per davant de qualsevol altra (Vilanova, 1994, 1, cap. 169)¹².

Segurament, seguint aquesta convicció sobre les virtuts de la triaga, que s'havia volgut dotar d'autoritat en vincular-la amb el gran metge valencià, els monarques de la Corona d'Aragó la consumiren amb regularitat i freqüència. El fill de Pere el Cerimoniós, l'infant Joan, i la seua esposa la reina Elionor, la prenien sovint sota la supervisió estreta dels metges. Les instruccions do-

¹² Sobre l'autoria d'aquesta obra s'ha discutit bastant. La darrera aportació és la de Gil-Sotres (2011-2013). L'obra s'escrigué amb la intenció de crear unes bases per a la naixent activitat dels apotecaris en el regne valencià. De fet, aquest text va gaudir d'una gran acceptació en les terres on nasqué Arnau, fins ben entrada l'època moderna. En realitat, s'han d'atribuir a Arnau els capítols anteriors a la col·lecció de receptes, les quals es pot afirmar que foren un compendi no original, basat en altres antidotaris molt populars.

nades per a la seua correcta administració eren molt minucioses, i el rei els les recordava¹³. Per això, entre les provisions subministrades pels apotecaris a la casa reial mai faltava aquest medicament¹⁴. Per a la reialesa i per a l'altra noblesa tenia usos preventius, era molt adient en temps de pesta, i convenia tenir-lo a l'abast regularment per si algun enemic introduïa un verí en els àpats (Ferragud i Vela, 2018, p. 98; Ferragud, 2020, pp. 153-156).

Però no hi ha dubte que la popularitat d'aquest medicament anà molt més enllà dels palaus reials i nobiliaris, i que penetrà en totes les capes socials. El temor a un eventual enverinament feia que alguns veïns de València conservaren a casa petites quantitats de triaga per a consumir a la menor sospita (Ferragud, 2018a, pp. 386-387). És aquesta popularitat la que va utilitzar fra Vicent per a introduir en el seu discurs homilètic la triaga i una part important de la seua composició –les serps i els seus capturadors– en clau metafòrica, un recurs que, tot s'ha de dir, gaudia d'una llarga tradició entre els sermonadors (Ziegler, 1998, pp. 145-148).

Fra Vicent va comparar la triaga com a l'antídot contra el verí de la serp, que representava el pecat, amb la penitència, l'abstinència, els dejunis, les privacions i mortificacions que ajudaven a evitar les temptacions, especialment les pròpies de la luxúria (Gimeno i Mandingorra, 2002, 1, pp. 789-790). Semblantment, la triaga era comparada, en tant que antídot, amb la benedicció del menjar, el remei contra el verí, amb el qual la serp del paradís intoxicà amb la seua intervenció tots els aliments: “ex quo in primo cibo corporali infernalis serpens omnes cibos corporales quasi in radice intoxicavit, nisi cum tiriacha premissa orationis seu benedictionis sumni non debent” (Gimeno i Mandingorra, 2006, 1, pp. 568-569). En un sermó predicat s'observa aquesta mateixa idea:

¹³ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Cancelleria (C), reg. 1230, f. 82r-v (20-11-1370).

¹⁴ ACA, C, Reial Patrimoni (RP), Mestre Racional (MR), vol. 861, ff. 4v i 13r (1363). La triaga era adquirida habitualment per lliures, a raó de 60 sous la lliura, a la casa de Pere el Cerimoniós. L'administració que se'n féu amb motiu de diverses malalties i la compra discrecional, juntament amb molts altres productes de l'obrador de l'especier Miquel Tosell, fa pensar que la seua utilització era molt freqüent. ACA, RP, MR, vol. 344, f. 100r (1362). ACA, RP, MR, vol. 504, f. 78r (1374); vol. 505, f. 65v (1375). Les referències que hem obtingut dels registres de les tresorereries són nombrosos, i ací només citem alguns exemples, a tall de mostra.

E pot se'n gitar la serpent ab la oració, que axí com en les coses que són envirrades, abans que les menja deu metre la triaga, que és la oració “Pater noster”, o “Ave Maria”, e si és tan golós que no vol dir lo “Pater noster” almenys faça lo senyal de la creu, o almeys faça, dementre se met lo bocí a la boca diga: “Iheús” (Perarnau, 1985, p. 282).

Fra Vicent Ferrer va incloure en diversos sermons unes referències als ingredients i a la preparació d'aquest medicament que són força interessants. Una part important del contingut de la triaga era la carn d'escurçó. Realment, no és estranya la presència d'aquestes serps en la geografia mediterrània, i també en la valenciana. L'*Antidotari* atribuït a Arnau de Vilanova, autèntic referent per als apotecaris valencians, fa referència a les serps que han de capturar-se per fabricar la triaga. La descripció de l'ofidi en qüestió –jove, groc, gros i femella– i que, a més, descriu amb més de dues dents, els ulls rojos, la llengua mòbil, la gran mandíbula, la banya, el cap ample i el coll gràcil, sembla fer esment als escurçons que habiten en l'àrea valenciana i, en general, a la mediterrània. També s'hi esmentava el seu costum d'ocultar-se als matolls, i que no s'havien de buscar a prop de fonts d'aigua, segurament per no confondre'ls amb les cullebres. Després explicava com calia dominar-los, matar-los i preparar-los com a medicament (Vernia, 1994, 2, p. 158). El text deixa entreveure que calia tenir uns coneixements de l'animal i dels seus costums, però també unes habilitats per a la seua captura. Tot suggereix que Ferrer devia tenir alguns coneixements sobre els personatges que capturaven les serps i les seues destreses.

Les fonts escrites que inspiraven els coneixements del dominicà sobre els animals foren, com era habitual entre sermonadors i literats, les enciclopèdies i els bestiaris. Entre les poques ocasions en què fra Vicent cità aquests recursos explícitament, cal citar un sermó castellà i un català, on es va referir, en el primer cas, al llibre *De proprietatibus rerum* de Bartomeu l'Anglès (Bartolomaeus Anglicus, s. XIII) (Barrera, 2015, pp. 42-54), amb una modificació en el segon sermó referit: *De proprietatibus animalium*, confusió segurament amb el títol del llibre 18, *De animalibus*. Es tracta d'una enciclopèdia que es trobava ben present a l'àmbit de la Corona d'Aragó. Als inicis del segle XV en mostra gran interès Martí l'Humà. El 17 d'agost de 1404, i des del Vendrell, demanava al batlle general d'Aragó que li fera arribar, entre altres coses, un manuscrit on es trobava el text en qüestió. El rei desitjava ansiosament rebre'l ja feia temps, i per això havia enviat el seu capellà Martín López, sense obtenir resultats.

Més endavant, un 28 d'agost de 1405, tornava a reclamar el volum al merino de Saragossa, ara dient que per ell s'havia de pagar un preu "e quel haviessse del prehicador". No sabem a quin predicador es referia, potser sant Vicent Ferrer, però la dada demostra l'interés posat pels professionals de la predicació en aquest tipus de materials (Rubió i Lluch, 2000, docs. 493 i 497).

El llibre 18 del volum de Bartomeu l'Anglès versava sobre els animals, com s'ha dit, i en concret, en el capítol 102, es va inspirar fra Vicent per parlar d'una mena d'escurçons anomenats *tigris*, aptes per fer medicines:

Sabed qué dize el libro *De proprietatibus rerum*. Cuenta que hay una natura de vívoras que ha nombre tigris e son buenas para fazer melezinas. E quando son grandes, non las pueden tomar e los que las toman para fazer melezinas aguardan quando son pequeñas e toman un espejo grande e rredondo e liévanlo a la tierra donde están, e aguardan quando la tigris non está en el nido, e tómales los fijos e cavalga en un cavallo muy apriosa, e echa a foýr por miedo a la madre, ca si lo sentiesse, aunque fuese a media legua, lo alcançaría: tanto corre la tigris. E quando viene la tigris, que non falla los sus fijos, va en pos del omne por lo alcançar. E quando el omne vee que la tigris viene çerca dél por lo alcançar, echa en tierra el espejo. E quando ella llega al espejo, míralo e vee allí la su ymagen, e piensa que son los fijos, e párase e ponles la tecta por que mamen. E, entre tanto, el otro pónesse a salvo. E desque está assí un rrato, véesse engañada, porque toma la ymagen de la cosa por la cosa, e tórnasse (Cátedra, 1994, p. 399).

Vejats hun exemple "De proprietatibus animalium": que és una natura de serpens que ha nom tigris, molt bones a medicines, mas no les poden pendre, perquè són forts, e los triaguers aguayten los fillls quan són petits, e tenen aquest art; que han un spill molt gran, e quan lo tigris se'n va, lo triaguer pren los fillls e va-sse'n, e ve lo tigris en encalce'ls e lexe lo spill, e aquesta mire lo spill. Vejats quiny engan. Tal lo fan les riquees del món que són ymaga de les riquees del cel, que no les porien entendre sinó per semblança de les riquees temporals, que tot quan val la creatura, tot o as: axí és de les riquees celestials. E los richs pensen en la riquesa que és ymaga, e pren-los enaxí com al tigris. No era foll l'om que tenie la ymaga? No ere folla la tigris? Sí. Axí és de l'hom rich (Schib, 1975, p. 293).

L'exemple, en ambdues versions, mereix diversos aclariments. Ferrer va barrejar informacions de dues fonts, el *De proprietatibus rerum* i el bestiari

català. En el llibre de Bartomeu l'Anglès el protagonista del capítol 102 no és una serp, sinó un tigre, el mamífer i no cap ofidi (Bartholomaeus Anglicus, 1492, f. 289r [*De tigride*])¹⁵. Això sí, Ferrer va recollir del text de l'enciclopedista l'actitud de la femella que cau en el parany de l'espill que li ha posat el caçador; la imatge dels seus fills reflectida provoca l'engany.

Però el mateix ardit, de nou amb una serp com a protagonista, és explicat per Ferrer al sermó valencià d'una altra manera; és ara la banalitat de les riqueses temporals allò que simbolitza l'actitud de la serp que es mira a l'espill. El que pot sobtar és que el mamífer s'ha confós amb la serp *tyris* o *tyro*, una serp molt verinosa, que apareixia en altres bestiaris llatins. Però no resulta estrany, si atenem al fet que en la tradició del bestiari català el mamífer es va confondre amb el rèptil, possiblement per la semblança del nom, i també pel desconeixement d'ambdós animals. Això sí, la descripció sempre és del gènere femení de l'animal, com ocorria en la tradició dels bestiaris antics. La confusió en Ferrer arriba al punt que la serp alleta les seues cries reflectides a l'espill, sense que al predicador sembla importar-li una incongruència semblant. Fra Vicent havia de tenir per força com a referent el bestiari català, que havia assimilat completament ambdós noms *tyris* i tigre (Martín, 1996, pp. 21-30). No es tracta sinó d'un exemple més, extret de les famoses interpretacions moralitzants que es feien dels animals en alguns dels bestiaris, per bé que alguns estigueren més a prop de la filosofia natural (Bellés, 2016, pp. 11-12). Del que no hi ha dubte és que els bestiaris constituïren una eina més que disposava el predicador per poder explicar a la seua feligresia el missatge bíblic.

Seguint amb les suggerents informacions del bestiari, el predicador va aprofitar per recórrer a la figura del triaguer o encantador. Ho hem vist ja en els casos anteriors, i també apareix en un dels seus sermonaris:

Et dicit: “serpentes”, nam sicut dicunt naturales quod est quedam, nam serpentes, scilicet aspis cuius unguentum est bonum, et ideo, cum incantator incantat eam, habet tantam prudenciam quod ponit unam aurem super petra et aliam

¹⁵ Realment és al capítol 115 [*De vipera*], darrer de la part dedicada als animals en el llibre 18 del *De proprietaribus rerum*, on realment es parla dels escurçons i de la tyrius, però en cap cas apareix la història de l'espill. Al capítol 110 explica que la carn d'escurçó forma part de la triaga i, per això, és buscada.

claudit cum capite caudet, et de hoc habetur in Biblia, ut in Ps “Si vere utique” [57, 2, 5, 6]: “Furor”, etc. “sicut serpentes”, nam, si volumus fugere ab incantationibus de demonis, habeamus prudentiam serpentis aspidis ut ponamus super petram unam aurem, de qua petra habetur 1 Cor X, 4: “Petra autem erat Christus”, et habetur in Veteri Testamento XXVIII° Ysaye; et aliam claudere cum cauda mortis, nam mors cauda et finis est vite (Gimeno i Mandingorra, 2002, 1, pp. 716-717).

De nou, tornarà a tenir presència el triaguer i el moment de la captura de la serp en un altre sermó, on s’aprofitarà la idea:

Estats axí com les serps. ¿Quinya prudència han les serps? Màxime aspis, e los triaguers desigen-les e encanten-les per la malea, que si primerament no les encanten, no les poden haver. E què fa lo triaguer? Diu les paraules. E què fa la serp? Per ço com la pugue encantar, pose la una orella en una pedra fermament, ab què la tanque, e pren la sua coa e met-la en l’altra orella, enaxí que no hou les paraules de l’encantador, ans lo fa treballar de bades. Veges quinya prudència ha la serp. Tal la devem haver nosaltres, que som creatures racionals, e Jesuchrist no·u diu de bades. ¿Saps qui és l’encantador? Lo dimoni; quan ve a temptar l’om, vol-lo encantar per ymaginació del dimoni. Llavors la persona deu haver la prudència de la serp (Schib, 1975, p. 57).

L’aspis, apris o àspid és una serp que es tapa una orella amb la cua i l’altra l’enganxa al terra, per no sentir el so de l’instrument de l’encantador. Fra Vicent aprofita l’exemple. De fet, el bestiari ja ho explicita quan esmenta que la serp actua com el mal cristià, que es tapa l’orella i no vol sentir el predicador que estén la paraula de Déu com un dolç cant¹⁶. Però Ferrer al seu sermó ofereix una versió particular, i argumenta que el cristià ha de ser prudent com la serp, enfront la veu temptadora del dimoni (triaguer, encantador), i ha d’enganxar l’orella a la pedra (el nostre Senyor). El bestiari compleix el seu mestratge, i a través del comportament d’un animal, tan bon punt siga positiu com negatiu, alligona al fidel cristià.

¹⁶ Al capítol 89 del llibre 18 del *De proprietatibus rerum*, on s’al·ludeix a les serps, es recull la informació que les serps enganxen l’orella al terra per no escoltar els encantadors.

El bestiarí explica que a les serps apris se les encanta per fer-les fugir de l'arbre del bàlsam que custodien, i que realment és el que interessa per poder aprofitar-se'n, i no directament la serp (Panunzio, 1963, I, pp. 86-87). Però en el sermó vicentí els termes han canviat; l'arbre del bàlsam no apareix enlloc. De fet, les serps se cerquen entre la malesa, i el que sí que sembla clar és que el valor de l'acció està en la captura de l'animal, pròpiament. En tots quatre casos esmentats, Sant Vicent es refereix als que persegueixen les serps, coneixedors de les fórmules secretes i procediments per poder capturar-les, i, en particular, utilitza un terme que mereix la nostra atenció: triaguer (Ferragud i Cifuentes, 2021). Fa tot l'efecte que en el sermó vicentí es barregen elements propis de la literatura en circulació de caire moralitzant, de la qual es va aprofitar, però també situacions reals. Els triaguers són personatges que no s'han pogut localitzar amb aquest nom a les fonts d'arxiu. Sí, en canvi, els tenim descrits en el sermó de Ferrer, i en l'*Espill* de Jaume Roig: “les adivines, | he potecaris, | los erbolaris | e triagués, | hon que pugués | remey trobar” (Peirats, 2010, II, p. 102; Carré, 2014, p. 185). Aquesta enumeració d'individus dedicats a proporcionar remeis medicamentosos podria indicar que els triaguers no tan sols traficaven amb les serps, sinó també amb altres productes medicinals, que en alguns casos proporcionarien als apotecaris, i, sobretot, amb remeis preparats suposadament prodigiosos.

En aquest context, aquests remeis podien rebre el nom popular i genèric de “triaga”, entesa com a panacea, sense correspondre a cap de les fórmules especificades als antidotaris, menys encara a la triaga major o magna. Podria tractar-se d'una figura semblant a la recollida per al context italià des dels inicis del segle xv, un tipus de *montanbanchi* anomenat *pauliani* i *ciurmatori* (Katrizky, 2001, pp. 131, 145 i 147; Park, 2001, pp. 104-105). Aquests eren individus itinerants que als mercats de les ciutats manipulaven serps i venien remeis diversos per a les seues mossegades i les d'altres animals verinosos. Proclamaven tenir uns coneixements, amb els quals ja havien nascut, o bé els havien après, que els feia hereus directes d'una tradició entorn de la figura de sant Pau, segons la qual aquest fou mossegat per una serp, sense que patira cap mal. Amb tot, s'ha de dir que hi ha constància del risc enorme per a les seues vides, que Jaume Roig va manifestar al seu conegut relat: “serps, escurçons [...] | Viu ab prou plagua | ab semblant osta | tant indisposta | qui y participa: | mort s'anticipa, | com l'urcheller | he triaguer” (Peirats, 2010, II, p. 174; Carré,

2014, p. 239). Aquest mateix risc, temerari en ocasions, també es posava de manifest en els *ciurmatore* (Park, 2001, pp. 115-116).

Per garantir-se els serveis d'aquests personatges, i per evitar fraus, acabaria per donar-se una regulació d'aquests oficis, amb exàmens i llicències, com també la seua contractació per autoritats municipals. Aquesta tendència la trobem a València a la fi del segle xv i, especialment, durant l'època moderna (López Terrada, 2002, pp. 118-119).

Fet i fet, serps, verins i triaguers tenen una presència notable i ambivalent en els sermons. En aquest sentit, la serp pot esdevenir tant un exemple positiu com un de negatiu, per al cristià. La dualitat de la serp és tan real en el sermó com ho és en la vida quotidiana i en l'imaginari col·lectiu. Si bé pot servir per a fabricar un medicament molt important, a la vegada és un animal perillós que s'usa per individus que fan servir arts obscures i demoníques¹⁷. Són una mostra més de les habilitats discursives del nostre predicador, que connecta la realitat amb la literatura, en un joc de malabars que sedueix, captiva, commou i emociona l'auditori. Ens forneix informació que roman oculta a la documentació, però latent al sermó.

5. ENTRE LA FICCIÓ I LA REALITAT: ELS LÍMITS DE LA MEDICINA

L'experiència d'emmalaltir, de patir i de recuperar-se gràcies a la intervenció terapèutica del metge, reconegut socialment com a més valuós, de formació galenista, entrenat a la universitat, són recursos que proliferen als sermons de Vicent Ferrer. Entre les diverses variables que entren en joc en l'acte mèdic, allò que el metge fa per guarir el malalt, una de ben important per la seua freqüència és la prescripció de medicaments. Fra Vicent sabia que era un recurs al qual acudir per fer-se entendre.

¹⁷ Val a dir que tampoc les serps apareixen, amb prou feines, a la documentació. Quan ho fan res de bo aporten sobre els seus possessors i el que hi fan. Un exemple excepcional el documentem en un procés judicial lleidatà contra Caterina, hostalera del bordell de Santa Creu. Posseïa una serp "fort bella", que a "certa hora de la nit la dita Caterina li done a menjar hi la conjure e com li ha donat a menjar la dita Caterina li diu: 'via fylla, via a dormir en bona hora'" (Montanya, 2007, p 184). Sobre els usos diversos, simbòlics i pràctics de les serps en el Renaixement florentí, vegeu Demeter (2017).

El predicador explicava que cal rebre una medicina desagradable, ordenada pel metge per tal de guarir, així com el nostre Senyor imposa, a través dels seus ministres, penitències dures per obtenir el perdó del pecat. Però el procediment de l'administració del tractament havia de ser l'adequat; així com el metge o l'apotecari ordenen com s'ha de prendre el medicament, igualment s'ha de fer amb un remei per a l'ànima. No s'hi valen queixes o dreces, o no funcionarà. Sant Vicent aprofita l'experiència sensorial del malalt en consumir un medicament: la vergonya, la por, el desgrat... Sap que prendre un medicament, especialment alguns de ben agressius amb l'organisme, no és ben rebut. Tampoc ho són les penitències. Tanmateix, no hi ha un altre camí per assolir la salvació, corporal i espiritual. Malauradament, pocs semblen els remeis que poden produir plaer en el seu consum.

El dominicà utilitza tot l'arsenal de recursos a l'abast per predicar la paraula de Déu i la seua ensenyança. Una literatura de procedència variable, en la qual el coneixement de la natura i la interpretació són fonamentals, era consumida des del segle XIII pels predicadors. Fra Vicent la utilitza i la barreja amb l'experiència quotidiana del seu auditori. La triaga, un medicament de gran prestigi i present amb freqüència en la vida de les persones, resulta ideal per posar de manifest que per al predicador qualsevol història, encara que no s'ajuste als textos, si es barreja amb la realitat, obté el crèdit de la versemblança i serveix als objectius establerts.

Encara els medicaments li serviran per matisar una qüestió sobre els límits del poder guaridor de Déu i de la medicina. En un sermó sant Vicent exposa un argument per rebatre aquells que contradiuen la validesa del remei més universal: la comunió. "Com és que aquells que combreguen poden romandre malalts?" diran alguns. Ferrer contesta que el sagrament cura l'ànima de qui ho mereix. Per contra, pot haver qui peca i guareix, però no així la seua ànima. I ho compara una altra vegada amb la medicina. Els metges requereixen dos criteris: disposició i utilitat. Per al primer, torna a recórrer a l'exemple del xarop i la porga. Per al segon, dirà que hi ha malalties que és millor no tractar, perquè seria pitjor el remei; per a les morenes o flux de sang és millor no actuar, o la conseqüència serà fatal. Tampoc per a les quartanes, per a les quals els metges prefereixen no intervenir, perquè seria pitjor. No és culpa, doncs, dels metges que no es pugua fer res enfront d'algunes malalties (Sanchis Sivera,

1927, p. 291). La intersecció medicina espiritual i corporal queda reflectida en un espill permanent en mans del sermonador.

6. BIBLIOGRAFIA

- Alòs-Moner i de Dou, R. (1910). Inventaris de castells catalans (segles XIV-XVI). *Estudis Universitaris Catalans* (4), 129-192.
- Ausécache, M. (2018). Le médicament au coeur de la relation médecin/patient chez Gilles de Corbeil. A Ph. Rieder i F. Zanetti (Eds.), *Materia medica: savoirs et usages des médicaments aux époques médiévales et modernes* (pp. 53-71). Ginebra: Droz (Rayon Histoire de la Librairie Droz, 7).
- Barrera, N. (2015). *Mundo espiritual y mundo material en el De proprietatibus rerum de Bartholomaeus Anglicus* (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/102107>
- Batlle, J. Inventari *post mortem* de Francesc Torra, apotecari manresà (any 1386). *Academia.edu*, inèdit (s. d.), 1-14.
- Bartholomaeus Anglicus (1492). *De proprietatibus rerum*. Norimbergae: Antonius Koberger. http://alfama.sim.ucm.es/dioscorides/consulta_libro.asp?ref=X531669164&idioma=0
- Bellés, E. (2016). *Els bestiaris catalans: estat de la qüestió* (Trellat de fi de grau). Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/102650>
- Bénézet, J-P. (1999). *Pharmacie et médicament en Méditerranée occidentale (XIIIe-XVIIe siècles)*. Paris: Honoré Champion.
- Carré, A. (Ed.). (2014). Jaume Roig, *Espill*. Barcelona: Barcino.
- Cátedra, P. M.^a (1994). *Sermón, sociedad y literatura en la Edad Media: san Vicente Ferrer en Castilla (1411-1412)*. Salamanca: Junta de Castilla y León / Consejería de Cultura y Turismo.
- Cifuentes, L. (2011). La cirurgia i la guerra en temps de Jaume I. A M. T. Ferrer i Mallol (Ed.), *Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I* (pp. 843-862). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Vol. 1.
- Cifuentes, L. i García Ballester, L. (1990). Els professionals sanitaris de la Corona d'Aragó en l'expedició militar a Sardenya de 1354-1355. *Arxiu de Textos Catalans Antics* (9), 183-214.

- Colon, G. (Dir.). Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain. <https://www.iec.cat/faraudo/>
- Demeter, B. J. (2017). Reappraising Piero di Cosimo's serpents: the role of vipers in Renaissance Florence. *Renaissance Studies*, 32(4), 638-659.
- Ferragud, C. (2005). *Medicina i promoció social a la baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*. Madrid: CSIC.
- Ferragud, C. (2014). Medicina i religió a la baixa Edat Mitjana: el rerefons mèdic de les pràctiques penitencials en els sermons de sant Vicent Ferrer. *Scripta* (3), 27-45.
- Ferragud, C. (2018a). A Multiple Poisoning in the City of Valencia: the Sanxo Calbó's Crime. A L. Tracy (Ed.), *Medieval and Early Modern Murder* (pp. 371-394). Woodbridge: The Boydell Press.
- Ferragud, C. (2018b). La enfermedad y la práctica médica en los sermones de Vicente Ferrer. *eHumanista*, 39(1), 1-11.
- Ferragud, C. (2020). 'Si col· malalt': la medicina en l'entorn dels ducs de Gandia. A F. Garcia-Oliver (Ed.), *Una comunitat humana al llar de la història: la Safor. Estudis dedicats a Vicent Olasso Cendra* (pp. 147-186). Catarroja / Barcelona: Afers.
- Ferragud, C. i Cifuentes, L. Triaguer. *Sciència.cat DB voc76* (03/02/2021).
- Ferragud, C. i Vela, C. (2018). De l'apothecaire à la maison: la distribution des médicaments au Bas Moyen Âge à partir du cas de la maison nobiliaire des de Tous (Valence, 1446). A Ph. Rieder i F. Zanetti (Eds.), *Materia medica. Savoirs et usages des médicaments aux époques médiévales et modernes* (pp. 87-104). Ginebra: Rayon Histoire de la Librairie Droz.
- Friedenwald, J. i Morrison, S. (1940). The history of the enema with some notes on related procedures. *Bulletin of the History of Medicine*, 8(1), 68-114.
- Garcia Ballester, L. (1988). *La medicina a la València medieval. Medicina i societat en un país medieval mediterrani*. València: Alfons el Magnànim.
- Gil-Sotres, P. (2011-2013). El Antidotario de Arnau de Vilanova: a vueltas con la autenticidad. *Arxiu de Textos Catalans Antics* (30), 239-253.
- Gimeno, F. M. i Mandingorra, M. L. (Eds.). (2002). *Sermonario de San Vicente Ferrer*. València: Ajuntament de València, 2 vols.
- Gimeno, F. M. i Mandingorra, M. L. (Eds.). (2006). *Sermonario de Perugia (Convento dei Domenicani, ms. 477)*. València: Ajuntament de València, 2 vols.

- Karamanou, M. i Androutsos, G. (2019). Theriaca Magna: The Glorious Cure-All Remedy. A P. Wexler, *History of Toxicology and Environmental Health* [I, *Toxicology in Antiquity*] (pp. 175-183). Waltham / San Diego / Oxford / London / Amsterdam: Academic Press (Elsevier).
- Katrizky, M. A. (2001). Marketing medicine: the image of the early modern mountebank. *Renaissance Studies*, 15(2), 121-153.
- López Terrada, M. L. (2002). Las prácticas médicas extraacadémicas en la ciudad de Valencia durante los siglos XVI y XVII. *Dynamis* (22), 85-120.
- Martín, L. (1996). El tigre transformat en serp i la tigrissa emmirallada: algunes notes sobre la configuració dels bestiaris catalans. *Miscel·lània Germà Colón* (5), 15-31.
- McVaugh, M. R. (1972). Theriac at Montpellier 1285-1325. *Suchoffs Archiv* (56), 113-124.
- McVaugh, M. R. (Ed.). (1985). Arnau de Vilanova, *De amore heroico. De dosi tyriacalium medicinarum* (AVOMO, III). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- McVaugh, M. R. (1993). *Medicine before the Plague: Practitioners and their Patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McVaugh, M. R. (Ed.) (1996). Guigonis de Caulhiaco, *Inventarium sive Chirurgia magna*. Leiden / New York / Colonia: Brill.
- Montanya, M. (2007). *El tribunal de coltellades. Alguns aspectes processals*. Lleida: Ajuntament de Lleida / Pagès Editors.
- Morenzoni, F. (1989). Exempla et prédication: l'exemple de Jourdain de Saxe. A J. Berlioz i M. A. Polo de Baulieu (Eds.), *Les Exempla médiévaux: Nouvelles perspectives* (pp. 269-289). París: Honoré-Champion.
- Nockels, Ch. (2007). Treating Medieval Plague: The Wonderfueled Virtues of Theriac. *Early Science and Medicine* (12), 247-283.
- Nutton, V. (1994). Humoralism. A W. F. Bynum i R. Porter (Eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine* (pp. 281-291). Taylor & Francis.
- Peirats, A. (Ed.). (2010). Jaume Roig, *Spill*, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. 2 vols.
- Perarnau, J. (1995). La compilació de sermons de sant Vicent Ferrer de Barcelona, Biblioteca de Catalunya, MS. 477. *Arxiu de Textos Catalans Antics* (4), 213-402.

- Panunzio, S. (Ed.). (1963). *Bestiaris*. Barcelona: Barcino, 2 vols.
- Park, K. (2001). Country medicine in the city Marketplace: snakehandlers as itinerante healers. *Renaissance Studies*, 15(2), 104-120.
- Robles, A. (Ed.). (1995). San Vicente Ferrer, *Colección de sermones de Cuaresma y otros según el manuscrito de Ayora*. València: Ajuntament de València.
- Robles, A. (1996). *Obras y escritos de San Vicente Ferrer*. València: Ajuntament de València.
- Rubió i Lluch, A. (2000). *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [reimpr.], 2 vols.
- Sanchis Sivera, J. (Ed.). (1927). *Quaresma de Sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*. Barcelona: Institució Patxot.
- Sanchis Sivera, J. (Ed.). (1932). Vicent Ferrer, *Sermons*. Barcelona: Barcino. Vol. 1.
- Schib, G. (Ed.). (1975). Vicent Ferrer, *Sermons*. Barcelona: Barcino. Vol. 3.
- Schib, G. (Ed.). (1977). Vicent Ferrer, *Sermons*. Barcelona: Barcino. Vol. 4.
- Schib, G. (Ed.). (1988). Vicent Ferrer, *Sermons*. Barcelona: Barcino. Vol. 6.
- Siraisi, G. (1990). *Medieval and Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Vernia, P. (Ed.). (1994). Arnau de Vilanova, *Antidotario*, València: Ajuntament de València, 2 vols.
- Watson, G. (1966). *Theriac and Mithridatium: A Study in Therapeutics*. London: Wellcome Historical Medical Library.
- Wittlin, C. et al. (Eds.) (1986-1987) Francesc Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià, II.1 i II.2*. Girona: Col·legi Universitari de Girona / Diputació de Girona (Obres de Francesc Eiximenis, 3 i 4), vols. 2-I i 2-II.
- Ziegler, J. (1995). Medical similes in religious discourse. The case of Giovanni di San Gimignano OP (ca. 1260-ca. 1333). *Science in Context*, 8(1), 103-131.
- Ziegler, J. (1998). *Medicine and Religion c. 1300: The Case of Arnau de Vilanova*. Oxford: Clarendon Press.
- Ziegler, J. (1999). *Ut dicunt medici*: Medical knowledge and theological debates in the second half of the 13th century. *Bulletin of the History of Medicine*, 73(2), 208-237.

